

94(477)(082)

A 82

МІНІСТЕРСТВО
ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ТА ПРАВА

АРКАСІВСЬКІ ЧИТАННЯ

МАТЕРІАЛИ
ІІІ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ

Миколаїв
26–27 квітня 2013 р.

УДК 913+ 94(477):021 "08/10"

Наталія ПЕЧЕНІНА

(Кривий Ріг, Україна)

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (ІХ–ХІ СТ.) ЯК КЛЮЧОВЕ ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ

У статті розглянуто основні тенденції розвитку історичної географії України часів Київської Русі; увагу зосереджено на історичній політичній географії, формування державної території Русі з ІХ по ХІ ст. пов'язується з діяльністю київських князів.

Ключові слова: історична географія, територія, кордони.

Історична географія як наукова дисципліна займається вивченням фізико-географічного середовища минулих епох та тих змін, що відбувалися в певний історичний період на певній території. У своєму розвитку вона тісно стикалася з етнографією, топонімією, з рядом інших наукових дисциплін.

Проблемами історичної географії займалися історики XVII–XVIII ст., головну увагу приділяючи вивченню взаємовідношення людини і природи в минулі історичні періоди. Українські історики XIX–XX ст. в своїх монографіях також розглядали географічні умови життя народу, описували природу України в різні періоди її історії.

Процес відродження науки посилюється в 90-ті роки XX ст. При Інституті історії України НАН України працює відділ спеціальних історичних дисциплін, де питання історичної географії досліджують П.Тронько, Я.Верменич, Т.Балабушевич, М.Дмитрієнко, О.Попельницька, В.Шандра та ін.

Дана стаття є спробою охарактеризувати основні тенденції формування державної території Київської Русі в ІХ–ХІ ст.

Виникнення давньоруської держави було великою подією, яка визначила подальший історичний розвиток східних слов'ян. На початку ІХ ст. Руська земля була вже стабільним державним об'єднанням. Її територія за «Повістю минулих літ» охоплює племена полян, древлян, полочан, дреговичів, сіверян, новгородців, тобто виходить за рамки Середнього Подніпров'я [1:6].

Складання території Київської держави – поступовий процес. Її кордони були нестійкими, змінювалися увесь час та їх зміни насамперед пов'язані з діяльністю київських князів.

У 882 р. Олег об'єднує Північну та Південну Русь та збирає руські землі навколо Києва. Вже на початку Х ст. влада київського князя поширювалася на полян, новгородських словен, кривичів, сіверян, радимичів, древлян, хорватів, уличів, на неслов'янські племена чудь і мерю [1: 13]. Територіальне зростання Київської Русі пов'язується з воєнними походами Олега, але в основі цього процесу лежали внутрішні фактори – економічна, політична і культурна консолідація східного слов'янства.

Початок князювання Ігоря збігся зі значним погіршенням внутрішнього становища Русі. Першими вийшли з покори Києву древляни, на яких Ігор пішов війною, підкорив і наклав данину, більшу за ту, яку вони давали Олегу [1: 24]. Протягом трьох років Ігор вів боротьбу з уличами, поки вдалося взяти їх місто Пересічен. Але й після цього уличі не підкорилися. Частина їх залишила Подніпров'я, відійшла на захід, де оселилася між Південним Бугом і Дністром.

Після смерті Ігоря у зв'язку з неповноліттям його сина Святослава регентшею стала княгиня Ольга. Першим актом внутрішньої політики княгині Ольги було придушення древлянського повстання, повернення у підлеглих Древлянської землі й обкладання древлян тяжкою даниною. Таким чином, за роки правління Ольги посилюється централізація в управлінні державою.

Становище Русі зміцнило за князя Святослава. Всю свою увагу він спрямував на воєнні походи в сусідні країни, що диктувалося не тільки особистими його нахилами, а й зовнішньополітичними завданнями, які стояли тоді перед державою. Протягом 964–966 рр. він завершив об'єднання руських земель. Першим заходом молодого

князя було повернення під владу Київської Русі в'ятичів, які тоді перебували в залежності від Хозарського каганату [1: 38]. З цією метою він здійснив похід на Оку і Волгу. Повернувши до київського підданства в'ятичів, Святослав взяв хозарську фортецю Білу Вежу (Саркел). Перемога над Хозарською державою прискорила процес східнослов'янської консолідації, але водночас відкрила кочовикам шлях на захід, що створило для Русі велику небезпеку.

У міжусобній боротьбі, що почалася після смерті Святослава, перемогу здобув Володимир. Ставши великим київським князем, Володимир протягом перших п'яти років правління об'єднав усі східнослов'янські землі. 981 р. він повернув західні руські землі, які потрапили під владу Польщі. Двічі Володимир ходив на в'ятичів: 981 р. і 982 р., 983 р. – на ятвягів, що жили між Німаном та Бугом і переміг їх [1: 49]. У 984 р. Володимир підкорив радимичів. Під 992 р. літопис занотовує похід Володимира на Закарпаття, з того часу там закріплюється назва Русь.

У 993 р. відбувся похід Володимира на хорватів [1: 68], яким завершилося об'єднання східнослов'янських земель у складі Київської Русі. Після цього встановилися мирні відносини Русі з сусідніми державами.

За часів князювання Володимира завершився тривалий процес формування території давньоруської держави. Визначилися й закріпилися кордони Київської Русі, які в основному збігалися з етнографічними межами східних слов'ян. Вони проходили в районі верхів'я Оки і Волги на сході; Сули, Дону, Росі й Південного Бугу – на південному сході та півдні; Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану і Західної Двіни – на заході; Чудського озера, Фінської затоки, Ладозького та Онезького озер – на півночі. Держава мала площу майже 800 тис. кв. км., та відзначалася винятковою для часів середньовіччя етнічною однорідністю. Лише незначну частину її населення становили неслов'янські північні племена – чудь, меря, весь.

У сфері постійного політичного впливу Київської Русі перебував цілий ряд сусідніх територій, де здавна жило слов'янське населення. Протекторат над цими територіями забезпечував їй вихід до

міжнародних торговельних ринків. Йдеться, насамперед, про райони Північного Причорномор'я, Крим і Приазов'я, де молода давньоруська держава з перших днів свого існування успішно конкурувала з Візантійською імперією. Найміцнішими позиції Русі були в Приазов'ї. Уже з X ст. тут існувало давньоруське князівство з центром у Тмутаракані (колишнє грецьке місто Таматарха).

З IX–X ст. у сферу політичного впливу Русі потрапив і Крим. За часів Володимира Святославича до складу Тмутаракані ввійшов район Керченського півострова, головне місто якого отримало руську назву Корчев. Зміцніли також позиції Русі в торговельних містах Херсонесі та Сурожі (Судаку), де знаходилися колонії давньоруських купців.

Подальше піднесення Київської держави відбулося за Ярослава Мудрого. Як і Володимир, він більше дбав про консолідацію, розбудову й захист своїх земель, ніж про приєднання нових територій, хоча і він здійснив декілька походів, спрямованих на розширення кордонів Русі. В 20-ті рр. XI ст. Ярослав боровся зі Святополком за повернення західних земель, у 1022 р. ходив до Берестя [1: 85], 1030 р. – узяв Белз, 1031 р. – ходив на Польщу і повернув Русі Червенські міста [1: 87]. В 30-40-ві роки Ярослав ходив проти ятвягів і литовців, проти чуді (естів), зробив спробу підкорити північні землі. У 1036 р. київська дружина розгромила під стінами Києва печенізьку орду [1: 88-89]. Київська Русь стала найбільшою державою Європи, її кордони простягалися від Волги до Карпат і від Росі до Балтійського моря.

Ярослав Мудрий помер у 1054 р. Спадкоємцями він залишив синів та племінників, між якими поділив землі Київської Русі. Київ, Новгород, Деревська і Турово-Пінська землі дісталися старшому синові – Ізяславу; Чернігів з Сіверською землею – Святославу; Переяслав з південним Лівобережжям – Всеволоду; Волинська земля – Ігорю; Галицька – племіннику Ростиславу Володимировичу. На старшого сина Ізяслава як князя київського покладалася роль глави держави.

Але реальна сила й особистий авторитет Ізяслава були недостатніми для ролі старшого

князя. За таких умов могла розпочатися міжусобна боротьба. Усвідомлюючи її негативні наслідки для Русі, троє старших братів – Ізяслав, Святослав і Всеволод — уклали союз для спільного управління державою. Союз старших Ярославичів тримався близько 15 років, протягом яких вони спільно здійснювали найважливіші політичні акції.

Невдовзі суперечності між старшими Ярославичами знову загострились. У результаті тріумфірат їх розпався. З 1073 по 1093 рр. Ярославичі по черзі займали київський стіл, а наприкінці XI ст. на політичній арені виступив син Всеволода Ярославича, переяславський князь Володимир Мономах. Спільно з іншими князями Мономах організував походи проти половців, напади яких на руські землі в цей час посилювались.

Походи проти половців доповнювалися заходами щодо укріплення кордонів Русі. Відбудовувалися старі фортеці й закладалися нові. Наприкінці XI ст. були побудовані лінії оборонних укріплень на півдні Київської Русі – по Сулі, Росі й Дніпру. Найважливіше значення мала Посульська лінія, яка захищала лівобережні руські землі від половецьких нападів. Від верхів'я річки до її гирла відомо 18 давньоруських городищ – сторожових фортець. Серед них найбільш вивченим є стародавній Воїнь, який знаходився у гирлі Сули.

За часів Володимира Мономаха зміцнилися політичні зв'язки з Києвом князівств і земель Київської Русі. У відносинах з удільними князями Володимир виступав як необмежений монарх. Як глава держави Володимир Мономах досяг становища свого діда Ярослава Мудрого. Йому корилися всі землі й князівства Київської Русі.

За князювання Володимира Мономаха припинилися спустошливі половецькі напади та внутрішні феодальні чвари. Мирні умови сприяли розвитку господарства і культури, зростанню міст і феодальних замків. Саме до цих часів належить виникнення багатьох нових городищ і селищ. Йшов процес економічного зміцнення феодальних князівств.

Але єдність руських земель вдалося підтримати лише на короткий час. У XII ст. на теренах Русі одне за одним з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське князівства та Новгородська і Псковська землі.

Джерела та література:

1. Літопис руський за Іпатіївським списком / Пер. з давньорус. Л.Є.Махновця. Відп. ред. О.В.Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.

ПЕЧЕНИНА Наталия

Формирование территории Киевской Руси (IX-XI вв.) как ключевой вопрос исторической географии Украины

В статье рассматриваются основные тенденции развития исторической географии Киевской Руси; в центре внимания – историческая политическая география, процесс формирования государственной территории Руси с IX по XI вв. связывается с деятельностью киевских князей.

Ключевые слова: историческая география, территория, границы.

PECHENINA Natalia

The formation of the territory of the Kyiv Rus (IX-XI centuries). as the key questions of the historical geography of Ukraine

The basic stages of forming of territory of Kyiv Rus from IX to XI century are analysed in the article. Keywords: historical geography, territory, scopes.